

نمونه‌هایی از نفایس خطی فارسی در سنت پترزبورگ

De Bagdad a Ispahan. Manuscrits islamiques de L'Institut d'Etudes orientales, Filiale de Saint - Petersburg, Académie des Sciences de Russie. Fondation Arch / Paris - Musées, Paris, 1994, 301p.

ع. روحبخشان*

چکیده

موزه پاریس در سال ۱۳۷۲ مجموعه‌ای از گزیده نسخه‌های خطی اسلامی انجمن مطالعات شرقی فرهنگستان علوم روسیه (شعبه سنت پترزبورگ / پتروگراد) را به نمایش گذاشت. فهرست این مجموعه با چند پیشگفتار از جمله پیشگفتار آنا تولی سوپچاک شهردار وقت سنت پترزبورگ، ژاک شیراک شهردار وقت پاریس، مدیر موزه پاریس و دیگران، با مقدمه‌ای مفصل به قلم سه تن از استادان صاحب نظر در زمینه تاریخ کتاب و کتابت در جهان اسلام، به سال ۱۹۹۴ م در پاریس انتشار یافت. در این فهرست، ضمن معرفی دستنویسهای کهن قرآن، چند متن عربی، ترکی و عبری، شماری نسخه خطی فارسی نیز معرفی شده که در گفتار زیر مشخصات آنها بر حسب تاریخ کتابت ارائه شده است.

*. سردبیر مجله لقمان.

کلید واژه : سنت پترزبورگ، پتروگراد، نسخه‌های خطی فارسی، موزه پاریس، مینیا تور.

موزه پاریس از ۲۲ مهر تا ۱۸ دی ۱۳۷۲ مجموعه‌ای از گزیده نسخ خطی اسلامی «انجمن مطالعات شرقی» فرهنگستان علوم روسیه (شعبه سنت پترزبورگ / پتروگراد) را به نمایش گذاشت که همچون یک واقعه فرهنگی مهم در تاریخ فرهنگ جهان و مبادلات فرهنگی بین المللی ثبت شد. فهرست این مجموعه همراه با چند پیشگفتار (شهردار سنت پترزبورگ، ژاک شیراک شهردار پاریس، مدیر مؤسسه ارش / Arch، مدیر موزه پاریس) و یک دیباچه (از مدیر انجمن مطالعات شرقی در پنج صفحه) و یک مقدمه (از سه تن از استادان فن در ۴۰ صفحه) و یک نقشه از جهان اسلام، و فهرست همکاران و دست‌اندرکاران، و فهرست اصطلاحات (فارسی و عربی) و فهرست کسان و مؤسسه‌هایی که نسخه‌های خطی را به انجمن داده‌اند، و فهرست تاریخی ورود نسخه‌ها به کتابخانه انجمن و کتاب‌شناسی، در قطع رحلی چاپ شده است. خانم ژیا و وسل، که رساله دکترای او به نام دایرةالمارف‌های فارسی از فرانسوی به فارسی چاپ شده است (تهران، توس، ۱۳۶۸) و نیز مقاله‌ای از او در باب «نگاهی اجمالی به رساله‌های قدیمی کشاورزی فارسی» (نشر دانش، س ۹، ش ۶، صص ۱۰-۱۵) به فارسی درآمده است، و معروف اهل علم و کتاب در ایران است، یک نسخه از آن فهرست را از راه لطف به من داده است. پس جای آن هست که این یادداشت را به آن بانوی کوشنده فرهیخته ایران دوست تقدیم کنم.

از آن جا که گویا نسخه‌های انگشت شماری از این فهرست در ایران یافت می‌شود، و به دلیل اهمیتی که «مجموعه نسخه‌های خطی شرقی سنت پترزبورگ» دارد، به معرفی اجمالی آن می‌پردازم. و چون گفت و گو از همه مجموعه از حوصله این یادداشت خارج است، در این جا فقط از نسخه‌های خطی فارسی عرضه شده در نمایشگاه یاد می‌کنم. اما پیش از آن، برای نشان دادن اهمیت و ارزش این مجموعه، و فایده نشان دادن آن به عامه مردم و مخصوصاً اهل ذوق، گزیده‌هایی از دیباچه (و در واقع تقریظ‌های کوتاه شهرداران سنت پترزبورگ و پاریس و سازمان دهندگان نمایشگاه - به مصداق اهل البیت ادری بما فی البیت - نقل می‌کنم.

آناتولی سوبچاک، شهردار سنت پترزبورگ - که این دفتر با یادداشت او آغاز

می‌شود - نوشته است:

بس خوشحالم که نسخه‌های خطی کهن، که ره‌آوردی از فرهنگ اسلامی هستند، سرانجام به معرض دید مردم پاریس و همه علاقه‌مندان به فرهنگ مشرق زمین درآمدند. سنت پترزبورگ، که یکی از بزرگترین کانون‌های خاورشناسی جهان است، دارای ثروت‌های فرهنگی بس مهمی است که مبین کشورها و تمدن‌های گوناگون هستند... و امروز با آغاز سیاست تازه، بار دیگر درهای گنجینه‌های خود را به روی همگان باز گشوده است. و من خوشحالم که امروز نمونه‌ای از مجموعه شرقی خود را در پاریس به نمایش می‌گذارد. این مجموعه به گونه‌ای عاشقانه به وسیله دیپلمات‌ها، دانشمندان، علاقه‌مندان به آثار قدیمی [و ماجراجویان، قزاقان و جنگ‌طلبان تزاری] فراهم آمده است. ما با ارائه نمایشگاه «از بغداد تا اصفهان» نه فقط علاقه خود را به همکاری فرهنگی میان روسیه و فرانسه نشان می‌دهیم بلکه مطابق روح زمانه رفتار می‌کنیم که ملت‌های متعلق به تمدن‌های مختلف را به درک بهتر همدیگر فرا می‌خواند.

ژاک شیراک، رئیس جمهوری فرانسه، که در آن هنگام شهردار پاریس بود، نوشته است:

... موزه پاریس مفخر است که یک نمونه والا و خارق العاده از نسخه‌های خطی اسلامی انجمن مطالعات شرقی پرآوازه و افتخارآمیز سنت پترزبورگ را به نمایش درمی‌آورد. و این یک دیدار هنری و فرهنگی بس مهم و پر معنا است که فرصت آشنایی بیشتر با تفکر و فرهنگی دیگر، یعنی تفکر و فرهنگ شرق را فراهم می‌آورد.
به نوشته سازمان دهندگان نمایشگاه:

مجموعه نسخه‌های خطی اسلامی انجمن مطالعات شرقی سنت پترزبورگ، مجموعه‌ای افسانه‌ای و اعجاب برانگیز است که پهلو به پهلو مجموعه‌های بی‌نظیر تهران، استانبول، کتابخانه ملی پاریس و کتابخانه بریتانیا در لندن می‌زند. و اکنون، برای اول بار، گزیده‌ای از زیباترین نمونه‌های آن در معرض دید همگان قرار می‌گیرد. از کهن‌ترین نسخه‌های قرآن که در سده دوم تحریر شده‌اند تا مینیاتورهای چشم‌نواز و دل‌انگیز ایرانی و مغول سده‌های نهم تا دوازدهم هجری و سرلوحه‌ها و عنوان‌های شگفتی‌آور که تحریر آنها تا قرن گذشته رایج بوده است...

پس از اینها به دیباچه مدیرانجمن مطالعات شرقی می‌رسیم (صص ۲۵ - ۲۹)، و بعد به تحقیقی با عنوان «بزرگداشت قلم» (صص ۳۳ - ۷۷) به قلم سه تن از استادان صاحب نظر در زمینه تاریخ کتاب و کتابت در دنیای اسلام، که چون آنها را ترجمه کرده‌ایم و قریباً به چاپ سپرده می‌شوند، از نقل چکیده آنها در این جا خودداری می‌شود.

خود فهرستنامه (کاتالوگ) از صفحه ۷۹ با معرفی «نخستین قرآن‌ها» آغاز می‌شود (که امید است آن هم ترجمه و منتشر شود). آن گاه به متون عربی می‌رسیم. مثل متن چندنامه روی کاغذ یاپیروس، دیوان جریرین عطیه (۳۰ تا ۱۱۰ ه. ق.)، الکامل ابوالعباس محمد بن یزید المبرّد (متوفی در ۲۷۵ ه. ق.)، مقامات حریری... و در این میان علاوه بر چند نسخه ترکی و عبری به طور پراکنده، چند نسخه خطی فارسی، معرفی شده است که موضع اصلی این گزارش است و ما آنها را به همان ترتیب که در آن فهرستنامه (بر حسب تاریخ کتابت) آمده‌اند، نقل می‌کنیم:

تفسیر بصائریمینی یا بصائر فی التفسیر: اثر معین الدین ابوالعلا محمد بن الشیخ الاجل محمود بن ابی الحسن النیشاپوری (متوفی در ۵۴۶ ه. ق.)، به کتابت محمد بن محمد بن العمید الامام اوحدالدین خطاط در ۶۳۱ ه. ق.، به خط ثلث و نسخ، ۲۱۰ صفحه. به قطع ۱۹/۴×۲۹/۷ سانتیمتر، متن: ۱۲×۲۲ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۷ تا ۱۶ سطر. نسخه در سال ۱۲۷۱ ه. ق به وسیله خانیکوف به انجمن اهدا شده است.

تحریر این تفسیر در اواسط ماه رمضان ۵۴۵ ه. ق پایان یافته و به یمین الدوله بهرامشاه، پادشاه غزنوی اهدا شده است. معین الدین ابوالعلا در مقام شاعر، ادیب و عالم قرآن در دربار او خدمت می‌کرده است. متن عربی قرآن با خط ثلث مُذهّب، و متن ترجمه و تفسیر فارسی به خط نسخ ایرانی نوشته شده است.

کتاب حدود العالم من المشرق الی المغرب: از مؤلف ناشناخته، تحریر ابوالمؤید عبدالقیوم بن حسین بن علی الفارسی در ۶۵۶ ه. ق.، خط نسخ، ۳۹ ورق، ۱۸×۲۸/۵ سانتیمتر، متن: ۱۳×۲۰/۵ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۲۳ سطر، مُرکب: سیاه و سرخ؛ کتاب در سال ۱۳۰۳ ش در پاریس خریده شده، و در اصل به توصیه و دخالت مینورسکی در بخارا خریداری شده بوده است.

حدود العالم که ترجمه انگلیسی آن به وسیله مینورسکی به چاپ رسیده و متن فارسی آن به کوشش استاد دکتر منوچهر ستوده (تهران، طهوری، ۱۳۴۰) چاپ شده است، معروف تر از آن است که محلی برای معرفی آن در این جا باشد، آن چه درباره

نسخه سنت پترزبورگ می‌توان گفت این است که این کتاب بخشی است از مجموعه‌ای حاوی رساله‌های مختلف از مؤلفان متفاوت، که نسخه حدودالعالم در ورق ۲۹ الف تا ۶۷ ب آن ضبط شده است. خط نسخ کاتب، خواناست و با اطمینان خاطر نگارش یافته است، و این نشان می‌دهد که کاتب مردی با سواد، اما غیر حرفه‌ای بوده است.

مخزن الاسرار: سروده ابو محمد الیاس بن یوسف بن زکی بن مؤید نظامی گنجوی (متوفی در ۶۰۶ ه. ق)، کتابت شده به دست محمد بن القریش بن محمد الحسنی الطباطبایی الاصفهانی شیرازی در ۷۱۰ ه. ق، خط نسخ، ۲۸۷ برگ (ورق ۱۲۴ ب تا ۲۱۰ ب)، ۱۳×۲۴ سانتیمتر، متن: ۹/۲×۱۸ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۱۲ تا ۱۴ سطر، مرکب سیاق براق.

مثنوی مخزن الاسرار، یکی از پنج گنج نظامی گنجه‌ای نیز بس معروف و بارها به چاپ رسیده است. این نسخه که به کتابخانه رضا قلی خان هدایت تعلق داشته (و در سال ۱۲۵۹ ه. ق بر آن حاشیه نوشته شده است)، در سال ۱۳۲۴ ه. ق به وسیله بوگدانف به انجمن مطالعات شرقی اهدا شده است. این نسخه قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده مخزن الاسرار، و حاوی متن کامل آن است. امتیاز آن بر دیگر نسخه‌های خطی و چاپی، خصوصیات ساختاری کتابت و ترکیب متن و اختلافات چشمگیر با آنهاست. نسخه به سفارش کتابت شده و نسخ آن نزدیک به ثلث است.

جاویدان خرد: تألیف ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه (متوفی در ۴۲۱ ه. ق)، ترجمه عثمان بن ابی الوفا ابن محمد (قرن هفتم): کتابت اسحاق بن محمود بن محمد بن محمود الیمینی (در اواسط زمستان ۷۶۰ ه. ق)، خط نسخ، ۲۰۵ صفحه ۱۹/۱×۲۹ سانتیمتر، متن: ۱۲×۱۹/۷، هر صفحه دارای ۱۷ سطر، مرکب سیاه چین و جوهر سرخ.

جاویدان خرد ترجمه فارسی کتاب آداب العرب و الفرس است که مفاهیم و عبارات کتاب دیگر مسکویه در باب «نصیحة الملوک» نیز در آن گنجانده شده است. اصل نسخه عربی کتاب الآداب بس نایاب است. ترجمه فارسی آن در حکومت اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی در شیراز انجام گرفته است. شیوه کتابت کتاب از چند جهت جلب نظر می‌کند، مخصوصاً خط نسخ پخته آن که نزدیک به خط محقق است. همچنین سرلوحه و دیباچه آن یکپارچه است و این شیوه‌ای است که پنجاه سال قبل از آن رایج نبوده است. حواشی صفحات مزین به نقش‌های اسلیمی برگی به رنگ سیاه است، و فاصله میان خطوط با

تشعیر پر شده است، و یک خط باریک سیاه معروف به تحریر آن را در میان گرفته است. این شیوه تزیین و تذهیب در سده هشتم هجری در جنوب غربی ایران (شیراز) رایج بوده است.

خسرو و شیرین: سروده نظامی، کتابت علی البایسنقری در هرات در سال ۸۲۴ ه. ق. خط نستعلیق، ۷۳ برگ، $۱۸/۵ \times ۲۳/۷$ سانتیمتر، متن: ۱۳×۱۸ ، چهار ستونی، هر صفحه دارای ۱۷ تا ۲۳ سطر، مرکب سیاه، نقاشی‌ها به رنگ‌های آبی، قهوه‌ای سوخته و نارنجی، در ۱۲۶۹ ه. ق به تملک انجمن درآمد است.

خسرو و شیرین، دومین مثنوی از پنج گنج نظامی است، اما نسخه حاضر ناقص است و این امر نشان می‌دهد که کاتبان از روی نسخه‌های قدیم‌تر به دلخواه خود استنساخ می‌کرده‌اند، علی‌الخصوص کاتب این نسخه که شخصیتی درخور توجه بوده است. نام کامل او فریدالدین جعفر بن علی التبریزی البایسنقری است (متوفی در حدود ۸۶۱ ه. ق). به احتمال زیاد در شیوه خط نستعلیق شاگرد استاد میرعلی بن حسن و استاد میرعلی بن الیاس بوده است، زیرا که شیوه نگارش او نزدیک به سبک آنان است. او در شش شیوه محقق، ریحان، توفیق، رفاع، نسخ و ثلث، استاد و نامبردار بوده است. او که اصلاً زاده تبریز بوده برای تکمیل هنر خود به شیراز، یزد و هرات رفت و در سلک اطرافیان بایسنقر میرزا درآمد و سرپرست کتابخانه و کارگاه کتاب سازی او شد و بعد از کتابت شاهنامه معروف به شاهنامه بایسنقری ملقب به بایسنقر شد.

کلیات سعدی: کتابت محمد بن احمد بن عمر المرشدی در ۳۰ محرم ۸۲۹ ه. ق در شیراز، خط نسخ، ۳۹۸ صفحه، $۱۲ \times ۱۸/۷$ سانتیمتر، متن: $۶/۵ \times ۱۲/۸$ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۲۵ سطر، مرکب سیاه، طلا و آبرنگ، از مجموعه ولیمینوف رنوف که در ۱۲۷۵ ه. ق به تملک انجمن درآمد است.

نسخه حاضر دارای ۲۸ اثر است با دیباچه‌ای از بیستون که اولین گردآورنده کلیات سعدی (در ۷۲۷ ه. ق) بوده است. خط نسخ متن زیبا و ریز است. عنوانها و سرلوحها در چارچوب‌های نسبتاً فضا دار به خط رنگی و مذهب نقش شده‌اند. محمد مرشدی، کاتب نسخه، از خانواده‌یی بوده که همه افراد آن کاتب و نساخ بوده‌اند و تا سده یازدهم هجری در شیراز همین شغل را داشته‌اند. نسخه، بسیار خوب و ماهرانه و به گونه‌ای غنی تذهیب شده و همه فنون تشعیر و تحریر در آن رعایت شده است.

شاهنامه: ابوالقاسم فردوسی طوسی، کتابت محمد بن جلال الرشید در اوایل رمضان

۸۴۹ ه. ق. خط نستعلیق، ۴۱۰ صفحه، ۱۷×۲۵/۶ سانتیمتر، متن ۱۲×۱۸/۲ سانتیمتر، شش ستونی، هر صفحه داری ۲۰ تا ۲۵ سطر، مرکب، آبرنگ، طلاکاری، ۲۹ مینیاتور مکتب یزد.

این نسخه را عمادالدوله، شاهزاده قاجار در سال ۱۳۱۷ ه. ق به سفیر روسیه که اگیروپولو / Agiropulo نام داشته، اهدا کرده بوده است، در ۱۳۲۸ ه. ق جزو مجموعه ژوکوفسکی بوده و پس از آن که چندبار دست به دست گشته، در ۱۳۴۷ ش به تملک انجمن درآمده است. این نسخه حاوی صورت کامل روایت دوم شاهنامه (در حدود ۵۴ هزار بیت) است که خود فردوسی فراهم آورده بوده، و نیز مقدمه بایسنقری و هجویه منسوب به فردوسی علیه محمود غزنوی. کتابت آن به دست یک کاتب حرفه‌ای تعلیم دیده در جنوب غربی ایران انجام گرفته است. این شیوه در یزد رواج داشته است که چوکن در سال ۱۳۴۲ ش مشخصه‌های آن را تبیین و تعریف کرد.

شاهنامه: کتابت در حدود سال‌های ۸۴۴ تا ۸۵۴ ه. ق. خط نستعلیق، ۴۱۰ صفحه، ۱۷/۱×۲۵/۷ سانتیمتر، متن ۱۱/۷×۱۷/۷، چهار ستونی، هر صفحه دارای ۲۴ سطر، ۷۴ مینیاتور مکتب ماوراءالنهر.

این نسخه در سال ۱۲۰۷ ه. ق در استانبول در تملک مردی به نام اکربلات / Akerblatt (آلمانی) بوده است، در ۱۲۵۳ ه. ق وارد مجموعه سوختلین شد، در ۱۳۱۴ ش در شعبه آسیایی وزارت امور خارجه روسیه بود.

این نسخه حاوی اولین روایت شاهنامه است و مقدمه بایسنقری و هجونه محمود در ابتدای آن ضبط شده‌اند. نام کاتب ثبت نشده، و تاریخ پایان کتابت ندارد، اما از شیوه کتابت برمی‌آید که به دست کاتبی باتجربه تحریر شده است. مینیاتورهای آن نیز به وسیله یک نفر رسم شده‌اند.

مثنوی معنوی: سروده جلال‌الدین محمد بن محمد البلیخی رومی، کتابت در حدود سال ۸۵۰ ه. ق در هرات، نستعلیق، ۴۳۵ صفحه، ۱۵×۲۴ سانتیمتر، متن ۱۰×۱۵ سانتیمتر، چهار ستونی، هر صفحه دارای ۱۲ تا ۱۷ سطر، رنگی، مرکب سیاه، طلاکاری، از مجموعه روسو، که در سال ۱۲۳۵ ه. ق به تملک انجمن درآمده است.

نسخه‌ای بسیار مرتب، تمیز و کامل که قطعاً در یک کارگاه کتابخانه‌ای تحریر و تدوین شده است. خط نستعلیق آن پخته و بس زیباست و سبک جعفر بن علی بایسنقری از مکتب هرات را به ذهن متبادر می‌کند. در تذهیب حواشی آن اسلیمی برگی

و گلی خطایی و گره رومی به شکلی هماهنگ در هم آمیخته است. نسخه در مجموع، از نفیس ترین آثار کتابخانه است.

گلستان سعدی: کاتب ناشناس، مکتب هرات، کتابت در حدود سال ۹۲۷ ه. ق. نستعلیق، ۱۲۲ صفحه، ۱۷/۵×۲۸/۲ سانتیمتر، متن: ۱۰×۱۸، هر صفحه دارای ۱۲ سطر، چهار مینیاتور مکتب بخارا (بین سالهای ۹۴۷ تا ۹۵۷)، از مجموعه P.K که در ۱۲۵۳ ه. ق به تملک سوختلن درآمده بود.

نسخه تاریخ کتابت ندارد، اما سبکی که در نگارش آن به کار رفته نشانگر مکتب هرات است. متن کتاب با خط نستعلیق زیبا و درشت تحریر شده است، اما مقدمه و فهرست و اقوال عربی به خط نسخ مذهب و رنگی هستند. کتاب با حوصله ترین شده است و تزیینات آن بس مایه دار هستند. متن در میان خطوط طلاکاری شده قرار گرفته است، و انواع رنگ های زنده در حواشی به کار رفته است. بخشی از کتاب، از صفحه ۱۱۶ الف تا ۱۱۷ ب پوشیده از زرافشان است و در مرکز آن یک شمسه با شانزده پرتو طلایی و رنگی مشاهده می شود. چهار مینیاتور مکتب ماوراءالنهر، که احتمالاً در بخارا، ترسیم شده اند، بر زیبایی و ارزش نسخه می افزاید. این نسخه در هرات کتابت شده است، اما از یک ها در یکی از یورش های خود آن را به ماوراءالنهر برده بوده اند.

شاهنامه: کتابت کاتب معروف: محمد الهروی در پنجم محرم ۹۳۱ ه. ق در تبریز. نستعلیق، ۵۹۲ صفحه، ۲۳/۵×۳۳/۸، متن: ۱۵×۲۵/۴، چهار ستونی، ۲۵ سطر در صفحه، مرکب، جوهر رنگی، طلاکاری، ۲۷ مینیاتور.

این نسخه در سال ۱۳۳۸ ه. ق به تملک شعبه آسیایی وزارت امور خارجه درآمده و در ۱۳۱۴ ش به انجمن مطالعات شرقی رسیده است. نسخه شامل متن کامل شاهنامه، و روایت خلاصه شده مقدمه بایسنقری و هجونا مه محمود غزنوی است. محمد هروی، کاتب معروف آن را به خط نستعلیق پخته با حروف متوسط کتابت کرده است. عنوان ها طلاکاری و به خط نسخ هستند. قسمت عمده متن خیلی خوب تزیین شده است. بیست و هفت مینیاتور آن به وسیله دست کم پنج هنرمند ترسیم شده اند، البته این هنرمندان که در یک کارگاه کار می کرده اند، به سه مکتب هنری مختلف (شیراز، هرات و تبریز) تعلق داشته اند.

جنگ: میرعلی الحسینی الکاتب الهروی، کاتب: گردآورنده بخارا، ذوالقعدة ۹۳۵ ه. ق، نستعلیق، رنگ شیری، ۵۶ صفحه، ۱۳×۲۳، متن: ۶/۲×۱۴، دو ستونی، ۸ سطر در

ستون راست و ۶ سطر در ستون چپ، ۲ مینیاتور مکتب ماوراءالنهر. نسخه در ۱۳۳۸ ه. ق به تملک شعبه آسیایی وزارت امور خارجه درآمده و بعداً به انجمن رسیده است. این نسخه حاوی اشعار تغزلی یازده شاعر فارسی زبان است که برخی از آنان در محفل علیشیر نوایی بودند و پاره‌ای دیگر قدیمی‌ترند. خود کاتب هم شاعر بود و در پایان مجموعه پنج معما و یک قطعه از سروده‌های خود را ضبط کرده است. میر علی حسینی کاتب هروی، متوفی در ۹۵۱ ه. ق از استادان بنام و مسلم هنرخطاطی و مورد قبول عام و خاص بوده است. این نسخه ظاهراً برای عیدالله خان شیبانی، فرمانروای ازبک بخارا، که مردی بس کتاب دوست بوده، کتابت شده است. این نسخه در مجموع، نمونه‌ی والای هنر کتاب سازی در دربار امرای شیبانی است و با نهایت دقت و حوصله و استادی تحریر شده است (متأسفانه نام شاعران در فهرستنامه ذکر نشده است).

دیوان شاهی: تألیف امیرآق ملک بن جمال الدین شاهی سبزواری، کاتب: حسن کاتب دربار عثمانی، کتابت در سال ۹۳۸ ه. ق در استانبول برای کتابخانه سلطان سلیمان قانونی، نستعلیق، ۱۱۵ صفحه، ۸/۱۶×۵، متن: ۶۳/۴×۹/۳ سطر در صفحه. این نسخه را ظاهراً رژ ووژسکی در حدود سال ۱۲۶۷ ه. ق به کسی هدیه کرده بوده و در ۱۳۴۸ ه. ق به کتابخانه وزارت امور خارجه روسیه رسیده و بعد به تملک انجمن مطالعات شرقی درآمده است.

امیر آق ملک که «شاهی» تخلص داشته در سال ۸۵۷ ه. ق درگذشته است. او در دربار بایسنقر میرزا می‌زیست و بر سر تخلص شاهی - که بایسنقر هم مدعی آن بود - با او کشمکش داشت، و سرانجام این تخلص را از آن خود کرد و شهرتی به دست آورد. این نسخه به وسیله حسن، «کاتب خزینه عامره» سلطان سلیمان کتابت شده است، اما برخلاف انتظاری که می‌رود چندان مؤثر نیست، در عین حال فنون اسلیمی برگگی، ترصیع، تحریر، ترنج و مانند اینها در آن به کار رفته است.

گلستان سعدی: کاتب ناشناس، کتابت در سده دهم هجری، نستعلیق، ۸۰ صفحه، ۲۳/۵×۳۵، متن: ۹/۵×۱۸/۳، ۱۵ سطر در صفحه.

کتاب که بس ماهرانه و متنوع ترین شده، در ماوراءالنهر (احتمالاً در بخارا) کتابت یافته است در حدود سال ۹۴۷ ه. ق. و «انجمن ملت‌های آسیا» در مسکو در سال ۱۳۴۱ ش آن را به انجمن مطالعات شرقی اهدا کرده است. نام کاتب، که در صفحه آخر

نوشته شده بوده، حک شده است، ولی احتمالاً از مکتب سلطان علی مشهدی در هرات بوده است. متن به مرکب سیاه است، اما عنوان‌ها (مثل: قوله تعالی، بیت و اسامی خدا، و حکایت و قطعه) به رنگ شنگرف و آیات قرآنی به رنگ آبی لاجوردی است. در کتابت و تذهیب آنها نهایت دقت و حوصله به کار رفته است.

خمسۀ نظامی: کتابت محمد بن قوام الشیرازی، معروف به حَمّامی در ۲۹ جمادی الثانی ۹۵۰ هـ. ق در شیراز، نستعلیق، ۳۶۵ صفحه، ۲۰/۵×۳۲، متن: ۹/۵×۱۹، چهار ستونی، ۱۹ تا ۲۰ سطر در صفحه، ۲۴ مینیاتور مکتب شیراز در حدود سال ۹۵۷ هـ. ق. به مجموعه شعبۀ آسیایی وزارت امور خارجه در ۱۳۳۸ هـ. ق، رسیده و که در ۱۳۴۳ ش به تملک انجمن مطالعات شرقی درآمده است.

نسخه، به گونه‌ای ماهرانه و پرمایه، و در نهایت دقت تزئین شده است. دیباچه، عنوان و سرلوح‌ها، مذهب و منقش هستند (هشت صفحه از فهرستنامه به چاپ نمونه‌های مینیاتورهای کم مانند آن اختصاص یافته است).

اخلاق محسنی: تألیف کمال الدین حسین بن علی الواعظ الکاشفی (در حدود سال ۹۰۷ هـ. ق). کتابت عبدالعزیز در حدود سال ۱۰۵۰ ق، نستعلیق، ۲۱۰ صفحه، ۱۶×۲۶/۸، متن: ۹/۸×۱۶/۵، ۱۲ سطر در صفحه، ۱۰ مینیاتور مکتب رضا عباسی از مجموعه گراف در ۱۲۸۴ هـ. ق. نسخه بس مزین است و به خط نستعلیق درشت و بسیار خوانا تحریر شده است.

کتاب الحشائش: ترجمۀ فارسی *Materio medico* / مواد پزشکی *Dioscoride* / دیوسکوریدس (قرن اول میلادی) به وسیله غیاث الدین رضوی یا رضوی از روی ترجمۀ عربی اسحاق بن حنین، که آن نیز از سربانی ترجمه شده بود. کاتب ناشناس، پایان کتابت: جمادی الثانی ۱۰۶۸ هـ. ق در اصفهان، نستعلیق، ۱۷۴ صفحه، ۲۴/۵×۳۸، متن: ۱۶/۵×۲۵/۵، ۲۳ سطر در صفحه، مرکب، آبرنگ، طلاکاری، ۴۹۰ طرح و تصویر رنگی، از مجموعه گراف در ۱۲۸۴.

کتاب الحشائش: یا «گیاهنامه» کتابی است در زمینۀ داروشناسی و گیاهان دارویی که از کتب مهم پزشکی قدیم به شمار می‌رود. این نسخه احتمالاً در اصفهان بر پایه اصول مکتب میرعماد کتابت شده است. ارزش عمده کتاب در وجود ۴۹۰ طرح و تصویر دقیق رنگی از انواع گیاهان، درختان و نیز جانوران است. تصوّر می‌رود که نقاش، برخی از این تصاویر را از روی طبیعت وبدون توجّه به سرمشق عربی ترسیم کرده

است. عرضِ متن نوشته به تناسبِ شکلِ تصاویر متغیر است. در حواشی صفحه‌ها یادداشت‌های توضیحی کوتاه به خط خوش و جوهر سرخ، و نیز نوشته‌های طولانی به خطِ مبتدیانه ملاحظه می‌شود که قطعاً در زمانی متأخر نگارش یافته‌اند. نسخه دیگری از الحشائش در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است که اخیراً نسخه‌برگردان (= فاکسیمله) شده است.

سفینه: آقا محمد کاظم واله (متوفی در ۱۲۲۹ ه. ق.)، کاتب: گردآورنده، پایان کتابت: اواسط ذوالحجه ۱۲۰۱ ه. ق در اصفهان، شکسته نستعلیق، ۱۴۱ صفحه، ۱۹×۴/۱۰، متن: ۸×۱۵، دو ستونی، ۱۰ سطر در صفحه، مرکب سیاه، آبرنگ، طلاکاری، ۱۰ مینیاتور مکتب اصفهان، در تملک «کتابخانه مطالعات شرقی مسکو» بوده که در ۱۳۴۱ ش به «انجمن مطالعات آسیایی» واگذار شده است.

سفینه مجموعه‌ای از اشعاری است که آقا محمد کاظم اصفهانی متخلص به واله، به خواهش یکی از اکابر اصفهان به نام محمدقلی آقا فراهم آورده است. نسخه حاوی غزلیات دوازده شاعر فارسی زبان و نیز شصت و یک غزل از خودِ واله است. خط شکسته نستعلیق نسخه بسیار زیبا، پخته و استادانه است، و هر غزل به شیوه‌ای خاص در یک صفحه ضبط شده است. حواشی صفحه‌ها به دقت و حوصله‌ترین شده است و تزیینات آن پخته و ماهرانه است.

لیلی و مجنون: نظامی، کاتب: ناشناخته، کتابت شده در کشمیر در حدود سالهای ۱۲۲۵ تا ۱۲۳۵ ه. ق. نستعلیق، ۲۶۵ صفحه، ۷/۱۵×۹، متن: ۵/۱۳×۷/۵، دو ستونی، ۱۲ سطر در صفحه، ۴۲ مینیاتور مکتب کشمیر، تملک انجمن، قبل از ۱۳۴۱ ش. نام کتاب و تاریخ پایان کتابت این نسخه نفیس قید نشده است. خط نستعلیق آن پخته، استادانه و پرمایه و درشت است. بسیار خوب سخاوتمندانه تزیین شده است.

فرهاد و شیرین: کمال الدین بافقی وحشی (متوفی در ۹۹۰ ه. ق.)، و محمد شفیع الشیرازی وصال (۱۱۹۸ تا ۱۲۶۳ ه. ق.). کاتب: محمد اسماعیل الانجوی شیرازی، پایان کتابت: ربیع الاول ۱۲۸۴ ه. ق (احتمالاً) در شیراز، شکسته نستعلیق، ۱۱۳ صفحه، ۷/۱۵×۱۰، متن: ۷/۱۰×۵/۶، دو ستونی، ۱۰ تا ۱۱ سطر در صفحه، ۳ مینیاتور سبک قاجار، قبل از سال ۱۳۴۲ ش در تملک انجمن مطالعات شرقی بوده است.

فرهاد و شیرین شعری داستانی - تغزلی است که وحشی بافقی سرایش آن را آغاز

کرد، اما تنها هزار بیت از آن را سرود، و سه قرن بعد، وصال شیرازی (با سرودن ۱۸۰۰ بیت) آن را به پایان رساند. نسخه در مجموع، نمونه کاملی از نسخه‌های خطی ایرانی در قرن سیزدهم هجری است، و غالب هنرهای کتاب آرایی (ترصیع، تحریر، سرلوح، عنوان، اسلیمی ماری، اسلیمی برگی، گل خطایی، شُرفه...) در آن اعمال شده است. در عین حال سه مینیاتوری که در آن ملاحظه می‌شوند، نشانگر نفوذ آشکار مشخصه‌های نقاشی اروپایی در هنر آن دوره‌اند (رنگ تیره روشن، چشم انداز، عمق‌پردازی در تصویر).

این فهرستنامه با فصلی خاص (صص ۲۷۳ - ۲۸۵) در معرفی چند قرآن خطی که به سفارش اشخاص کتابت شده‌اند، پایان می‌یابد.

مرقع. یکی از نسخه‌هایی که در این فهرستنامه معرفی شده است، و ما به لحاظ ارزش هنری و اهمیتی که دارد، آن را در ردیف خود از لحاظ تقویم تاریخی کتابت نسخه‌ها یاد نکردیم، مجموعه‌ای است به نام مرقع، دارای ۹۸ صفحه، ۳۳×۴۴/۷ (یعنی قطع رحلی بزرگ)، مرکب از ۹۸ صفحه مینیاتور مکاتب هندی مغولی و اصفهان و سرمشق‌های خوشنویسی میرعمادالحسنی (۹۵۹ تا ۱۰۲۴ ه. ق) بوده‌اند. در برخی از صفحه‌ها بیش از یک مینیاتور ترسیم شده است و جمع آنها به بیش از ۱۸۰ پرده می‌رسد.

این مجموعه را شخصی به نام اوستروگادسکی، در سال ۱۳۲۷ ه. ق در تهران به مبلغ ۱۵۰۰۰ روبل نقره برای تزار نیکلای دوم خریده بوده است. اوستروگادسکی / Osrogadski کارگزار وزارت مالیه روسیه در ایران بوده است. پس از انتقال مجموعه از تهران به مسکو، موزه ارمنی‌ناژ - معلوم نیست به چه دلیل - از نگاهداری آن سرباز زد و لذا این مجموعه در سال بعد به موزه روسیه در سنت پترزبورگ منتقل شد و در بخش مردم‌شناسی آن جای گرفت و در سال ۱۳۰۰ ش، به موزه آسیایی انتقال یافت

به جرأت و اطمینان می‌توان گفت که این مجموعه از هیچ جهت دست کمی از مجموعه‌های پرآوازه هندی که برای شاهان بزرگ بایری هند یعنی جهانگیر و شاه جهان فراهم آمده‌اند و به نام‌های مرقع جهانگیر و مرقع گلشن شهرت دارند، ندارد، مجموعه به گونه‌ای ترتیب داده شده بوده که مینیاتور در یک صفحه و هر سرمشق در صفحه دیگر جای گیرد و چنان باشد که گویی به هم مربوطند و در پی هم قرار دارند، یعنی نوعی ترتیب و دسته‌بندی موضوع در تدوین آنها رعایت شده است. اصل این مجموعه قطعاً قبل از سال ۱۱۴۵ ه. ق فراهم آمده است، اما تزئین حواشی آن چند سال بعد آغاز شده

و چندین سال طول کشیده است و حداقل چهار نفر در این کار شرکت داشته‌اند، که یکی از آنان محمد هادی نام داشته است و امضای او در حاشیه غالب صفحه‌ها دیده می‌شود. در کنار امضای او تاریخ سال‌های ۱۱۶۰ تا ۱۱۷۳ دیده می‌شود. دو مزین دیگر محمدباقر و محمد صادق نام داشته‌اند.

غالب مینیاتورها منشأ هندی دارند، و حداقل هفت پرده از آنها به وسیله ابوالحسن بن آقا جهانگیری (متولد ۹۹۸ ه. ق، وفات؟) نقاش دربار جهانگیر و شاه جهان، و معروف به «نادرالزمان» ترسیم شده‌اند. اسامی دیگر نقاشان به این شرح است: ویشنوداس، منوهرداس، منصور معروف به «نادرالعصر»، گل محمد (که کارهای اروپایی را به دقت و مهارت باز می‌پرداخت)، میرکلان، حسین فرخ‌بک (که از بهترین نقاشان دربار ابراهیم عادلشاه دوم، متوفی در ۱۰۳۷ ه. ق بوده است)...

تعداد مینیاتورهای ایرانی این مجموعه سی و سه پرده است که غالباً در فاصله سال‌های ۱۰۸۰ تا ۱۱۲۰ ه. ق به دست استادان مکتب اصفهان ترسیم شده‌اند. نقاشان این مکتب از چند سال پیش شروع به بهره‌گیری از برخی از فنون فرنگی در نقاشی کرده بودند. بیشتر مینیاتورهای ایرانی این مجموعه اثر دو نقاش نامدار آن زمان هستند: محمدزمان و علی‌قلی جُبه دار. محمد زمان در فاصله سال‌های ۱۰۸۵ تا ۱۱۰۰ ه. ق فعال بوده و در ۱۱۱۲ ه. ق درگذشته است. علی‌قلی جبه دار، که می‌گویند یک فرنگی اسلام آورده بوده، از سال ۱۰۸۵ ه. ق به بعد در دربارشاه سلیمان کار می‌کرده است. سه پرده هم امضای حاج محمد ابراهیم بن حاج یوسف قمی را بر خود دارند. وی برادر محمد زمان بوده است. دوازده پرده کوچک هم که در شش صفحه ترسیم شده‌اند، اثر نقاشی به نام محمدرضای هندی هستند. عنوان برخی از مینیاتورها در بالای آنها ضبط شده است مثل: «نبرد یک سوار با اژدها» و «قربانی گوسفند در قدم شاهلی خان وزیر» صحافی مجموعه در حدود سال ۱۱۵۰ ه. ق به سفارش یکی از شخصیت‌های آن روزگار به نام میرزا مهدی پایان گرفته است.

بخش عمده مینیاتورهای هندی این مجموعه ره‌آورد لشکرکشی نادر شاه به هند، و بقیه قضایاست که ضمن آنها کتابخانه دربار دهلی به یغما رفت و تعدادی از نسخه‌های خطی آن به فاتحان رسید. به همین جهت بعید نیست که آن میرزا مهدی که سفارش تجلید مجموعه را داده بوده، همان میرزا محمد مهدی خان استرآبادی، منشی و مورخ نامدار نادر باشد، زیرا می‌دانیم که او از علاقه‌مندان جدی به کتاب و در واقع «کتاب باز»

بوده و در ۱۱۵۲ ه. ق شخصاً در مشهد مینیاتورها و نسخه‌هایی را که سربازان در هند ربوده بودند، می‌خریده و کتابخانه نفیس و معتبری ترتیب داده بوده است که وارثانش زیر فشار فتحعلی‌شاه آن را به «خزینة سلطنتی» فروختند. کار تدوین، تزیین، طبقه بندی و دیگر امور فنی مجموعه در ایران انجام گرفته و چنان‌که دیدیم سال‌ها طول کشیده است که عدت اصلی آن کشته شدن نادرشاه و جنگ‌های داخلی بوده است. به درستی نمی‌دانیم که این مجموعه چند صفحه داشته است، حدساً می‌توان گفت که تعداد کل صفحات بین ۱۱۰ تا ۱۱۶ صفحه بوده است. آنچه مسلم می‌نماید این است که در موزه سنت پترزبورگ ۱۰۰ صفحه تا سال ۱۳۱۰ ش نگاهداری می‌شده است. در آن سال دو برگ از آن برای نمایش دائم به موزه تاریخ ادیان لنینگراد منتقل شد. همچنین گفته می‌شود که از سال ۱۳۲۷ ه. ق به بعد، بین هشت تا ده برگ مینیاتور که در اصل متعلق به این مجموعه بوده‌اند، در بازارهای اروپا و ایران به معرض فروش گذاشته شده بوده‌اند.

ملاحظات

ضمایم فهرستنامه، شامل واژگان، فهرست الفبایی اهدا کنندگان نسخه‌ها، تقویم تاریخی ورود نسخه‌ها به کتابخانه انجمن، و کتاب‌شناسی، ظاهراً نکته درخور ذکری ندارند. در عین حال، دقت در دو عنوان اخیر موجب روشن شدن برخی نکات ناگفته می‌شود.

اولاً در بخش «کتاب‌شناسی» که بر حسب تاریخ چاپ (از ۱۸۵۲ تا ۱۹۹۴) تدوین شده است، به فهرستنامه‌ها و منابع روسی، آلمانی، انگلیسی، فرانسوی، ترکی، اسپانیایی، عبری و عربی اشاره شده است، ولی هیچ‌یک از منابع فارسی نیست. ثانیاً بخش «تقویم تاریخی ورود نسخه‌ها به انجمن» از ۱۸۱۹ م برابر ۱۲۳۵ ه. ق آغاز می‌شود و به ۱۹۸۷ پایان می‌یابد. در این مدّت «انجمن مطالعات آسیایی» سنت پترزبورگ صاحب تقریباً ۹۳۰۰ عنوان نسخه خطی شرقی شده است که غالب آنها به زبان فارسی هستند.

در بسیاری از سالها (۱۸۳۴، ۱۸۴۴، ۱۸۴۹، ۱۸۵۰، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۸۶، ۱۸۹۲، ۱۸۹۴، ۱۸۹۹، ۱۹۰۳، ۱۹۲۵، ۱۹۴۳، ۱۹۵۱، ۱۹۵۵، ۱۹۵۹، ۱۹۷۴، ۱۹۷۸، ۱۹۷۹ و ۱۹۸۷) فقط یک نسخه به کتابخانه رسیده است، و در برخی از سالها (۱۸۲۰، ۱۸۲۷،

۱۸۳۵، ۱۸۵۵، ۱۸۶۸، ۱۸۸۲، ۱۹۲۳، ۱۹۴۶، ۱۹۶۷ و ۱۹۸۰) فقط دو نسخه به مخزن کتاب‌های شرقی «انجمن» افزوده شده است. در برخی از سال‌ها هم هیچ نسخه‌ای دریافت نشده است (مثلاً در فاصله سال‌های ۱۸۶۸ تا ۱۸۷۱، ۱۸۸۲ تا ۱۸۸۶، ۱۸۸۶ تا ۱۸۹۰، ۱۸۹۰ تا ۱۹۵۱، ۱۹۵۴ تا ۱۹۶۷، ۱۹۷۱ تا ۱۹۷۴، ۱۹۷۸ تا ۱۹۸۰ و ۱۹۸۷ تا ۱۹۸۸). همچنین بیشترین تعداد نسخه‌ها در سال‌های ۱۹۳۴ (۱۵۹۹ نسخه)، ۱۹۱۷ (۱۴۰۳ نسخه)، ۱۹۱۶ (۱۱۵۴ نسخه)، ۱۹۲۰ (۶۴۰ نسخه) - یعنی در اوج جنگ جهانی اول و کمی پس از آن! - ۱۸۱۹ (۵۰۶ نسخه)، ۱۹۳۸ (۲۴۰ نسخه)، ۱۸۲۵ (۲۰۰ نسخه)، ۱۹۳۹ (۱۹۶ نسخه)، ۱۸۹۰ (۱۶۶ نسخه) و ۱۸۹۷ (۱۶۶ نسخه) وارد کتابخانه انجمن شده‌اند.

نکته‌ای که از این ارقام برمی‌آید این است که: کتابخانه در سال ۱۸۱۹ (۱۲۳۵ ه. ق) با دریافت ۵۰۶ نسخه شکل گرفته است، و بخش عمده این تعداد همان کتابها هستند که روس‌ها در سال ۱۲۳۴ ه. ق از کتابخانه مقبره شیخ صفی‌الدین در اردبیل به یغما بردند. برای اجتناب از اطاله بیشتر کلام، گزارش خود را در همین جا به پایان می‌بریم و خواننده را برای آگاهی بیشتر و دقیق‌تر از ماجرای آن یغما به مقاله محققانه آقای جمشید کیان‌فر و مآخذ آن حواله می‌دهیم. آن مقاله با عنوان «تاراج یا امانت» (سرگذشت ذخایر کتابخانه شیخ صفی) در نشر دانش (س ۱۳، ش ۶، مهر و آبان ۱۳۷۲، صص ۲۴ - ۲۸) چاپ شده است.